

РОЗДІЛ 3

Національні меншини у повстансько-партизанському русі (1917-

3.1. Напрями і типологія повстанського руху на Півдні України

Повстансько-партизанський рух (отаманщина) – це не бандитизм, як намагалася протягом десятиріч представити офіційна радянська історіографія, і не бездумно-кривава анархія, про що пишуть деякі дослідники з діаспори. Це феномен, який ще чекає своїх справжніх дослідників, особливо, коли справа стосується повстанського руху етнічних меншин.

1917-1920 роки характеризувалися численним та організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян у губерніях Півдня України. У цьому регіоні він проявив себе в таких напрямках: березень-червень 1917 – аграрний; весна-зима 1918 – антигетьманський; весна-літо 1919 – антибільшовицький; осінь 1919-зима 1920 – антиденікінський. Антибільшовицький і антиденікінський напрями – складова частина єдиного повстансько-партизанського руху українських селян. Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами “селянської вольниці”. Такі загони найчастіше мали місцевий характер і були спрямовані проти будь-якої з існуючих влад – чи то більшовицької, чи то денікінської. Окремою сторінкою повстанства були бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли протягом громадянської війни. Отже, в період 1917-1920 років на Півдні України слід виділити такі напрями повстанського руху селян: головні – аграрний, антигетьманський, антибільшовицький та антиденікінський; перехідні – селянський та бандитський [1].

У березні 1917 року в Україні розгорнувся національно-демократичний рух, відновився державотворчий процес, який очолила

Центральна Рада. Проте перша в ХХ столітті спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 років Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головна причина такої ситуації – недостатньо широка база державотворення. Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити головні соціально-економічні питання, особливо аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромних методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку [2]. Тому після повалення самодержавства почалася стихійна боротьба селянства за землю. Основними формами селянського руху тоді були виступи, пов'язані із захопленням сіножатей, спрямовані на обмеження прав поміщиків на луки та пасовища. У травні-червні 1917 року селянський рух на Півдні України набув більш масового й наступального характеру. За офіційними відомостями, на Півдні України відбулося 99 аграрних селянських виступів [3].

Причинами повстань проти гетьманської влади послужили наступні події. Великі землевласники з допомогою німецько-австрійських окупаційних військ почали спішно відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати землю, а й відшкодувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Їхнє повернення до маєтків нерідко супроводжувалося масовими насильствами. І німецька, і австрійська воєнна влада охоче надавала в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Зрозуміло, що влітку-восени 1918 року по Україні розгорнулася селянська антигетьманська боротьба. Директорії УНР вдалося завойувати масову підтримку селянства, яке стихійно піднялося на антигетьманську боротьбу.

У 1919-1920 роках вплив самостійницьких сил, зокрема Директорії УНР, на Південь України став номінальним. Політичну ситуацію визначали більшовики, білогвардійці та повстанці, між якими точилася боротьба за владу.

Причинами антибільшовицького повстанського руху послужили прорахунки політики радянської влади в економічних та політичних питаннях. Аграрне питання, на думку селянства, залишилося невирішеним – продзагони забирали вирощений селянами хліб, а торгівля ним вважалася державним злочином. Не вирішувалися національні та релігійні питання, проводилася примусова мобілізація до Червоної армії. Позитивним моментом стала передача частини землі селянам,

проти денікінців. Його жорстоко придушили каральні загони, але на цьому боротьба не закінчилася [55]. Під час відступу білогвардійських військ з Миколаєва 1 січня 1920 року озброєний загін тернівців напав на підрозділ денікінців [56]. Проти денікінської політики реквізицій виступило населення німецьких колоній. На Миколаївщині – Ландау, Блюменфельд, Мюнхен. На Одещині – Шенфельд, а на Херсонщині – Кронау. Так, у Кронау приводом для повстання послужив розстріл місцевих активістів А.Кисельова, Г.Шведова, К.Шаменя [57].

Німецьке населення було змушене братися за зброю, аби захистити себе від численних ворогів. Кількість добре озброєних німецьких дружинників лише на Півдні України налічувала кілька тисяч. Боротьба німців-колоністів мала стихійний та організований характер. Вони боролися проти засилля більшовицького, денікінського і комуністичного режимів, а також проти селянських повсталих загонів. Періоди їх найвищого піднесення відносяться до 1919-1921 рр. Повстання німців-колоністів проявили себе як окрема сила в період громадянської війни. Їх дослідження вимагає використання нових джерел, зокрема німецьких, що дасть змогу значно розширити уявлення про історію німецького населення України.

була перебита повстанцями, а для їх придушення використали артилерію. Незабаром почався новий наступ на Миколаїв. Болгари-колоністи та українські селяни підійшли майже до Інгульського мосту, але польові гармати знову примусили їх відступити. Без перепочинку миколаївці-більшовики відбивалися від повсталих селян протягом усього серпня 1919 року [49].

У серпні 1919 року відбулися антибільшовицькі повстання в селах Мостове, Козлово-Нечаяне, Ландау, Велика Корениха та інших. Повстанці намагалися перешкодити просуванню загону під командуванням Ф.Анулова, знищували партійних працівників. Так, у Козлово-Нечаяному українськими повстанцями було знищено загін уповноваженого уряду УСРР Й.Скляра в кількості 20 осіб, який відступав від німців-колоністів [50].

На Херсонщині німці-колоністи організували повстання в семи селах Бериславського району [51].

Повстанський рух німецьких колоністів не був підтриманий більшістю населення і тому не зміг продовжуватись довго. Проте він виявив помилки влади більшовиків у національному питанні та довів силу національного повстанського руху. Придушення повстання колоністів, зокрема на Одещині, мало також свій національний колорит. Відомо, що єврейське населення найбільше постраждало під час повстанського руху селян і громадянської війни взагалі. Тому не дивно, що євреї брали активну участь у придушенні селянських виступів. У травні 1919 р. партія “Комуністичного Бунду” об’єдналася з “Об’єднаною єврейською Комуністичною партією” в єдину організацію – “Комфорбанд”. “Комфорбандівці” входили до 2-ї та 3-ї роти Червоного батальйону з придушення повстань німців-колоністів [52]. Національний момент на Півдні України відіграв таку ж важливу роль в організації повстанського руху, як і аграрний, а на Одещині навіть був визначальним.

Складні взаємовідносини мали німці-колоністи з повстанцями Баштанської республіки. У листопаді 1919 р. баштанці дізналися про активність “куркульської самооборони” в німецькій колонії Нейкарсруе [53]. До неї було направлено загін баштанців на чолі з П.Туром. У результаті каральної акції знищено, за різними даними, від 16 до 50 жителів колонії [54].

Наступна хвиля повстанської боротьби німців та болгар-колоністів відноситься до зими 1919-1920 рр., коли на Півдні України існував білогвардійський режим. На Миколаївщині складна ситуація була з болгарською колонією Тернівка. У серпні 1919 року тернівці боролися проти більшовиків, а вже в грудні цього ж року розпочали повстання

але користуватися нею було практично неможливо через політику “воєнного комунізму” (продрозверстка, насадження комун і т.п.). Не поліпшило ситуацію й розшарування селянства – класова політика, яка зіштовхувала одні верстви села з іншими. Стихійний рух проти комун та продрозверстки радянська історіографія вважала “куркульським бандитизмом”. Селянські виступи тоді називалися “антирадянськими”, хоча більшість антибільшовицьких повстань були демократичними й радянськими. Про це свідчать і їхні гасла: “Геть комуністів і чре́звичайку!”, “Вся влада селянству!”, “Ради без комуністів і ЧК” [4]. Здійснення й придушення повстань супроводжувалися насильством та кровопролиттям.

Антибільшовицький повстанський рух на Півдні України був переважно стихійним. Численні партизанські загони тримали під контролем велику територію Південної України, де спалахували антибільшовицькі повстання [5] різних типів. Найбільше армійських повстань було на Херсонщині та Миколаївщині. Разом із селянськими загонами, які підтримали ці виступи, їхня кількість складала 74. Національний тип повстань яскраво виявився на Одещині, де існувала велика кількість німецьких та болгарських колоній. Усього в Південній Україні національних виступів було 32 [6], така ж кількість повстань залишилася невизначеною в типологічному відношенні. Найчисленніша група – це селянські загони, що діяли на невеликій території, часто в межах власної волості; їх цікавили, головним чином, місцеві інтереси. Таких виступів було біля 80. Інколи повстанські загони перетворювалися на бандитські формування, що воювали заради власних інтересів. Таких банд діяло близько 20. Частково впливали на Південь України і загони Н.Махна, але вони не мали вирішального значення, бо головний район їхніх дій навесні 1919 року знаходився неподалік Катеринослава [7].

Крім великих повстань, виникало безліч малих, які діяли зовсім недовго і про них збереглося мало даних. Надзвичайно важко врахувати той факт у повстанському русі, коли загін при загрозі розгрому саморозпускався, а після відходу червоноармійських частин знову збирався. Для визначення загальної кількості антибільшовицьких повстань на Півдні України ми можемо спиратися лише на власні підрахунки. За ними в період з березня по серпень 1919 року діяло 238 повстанських загонів [8]. Усього ж на території України, за офіційними даними, їх було 328 [9].

Антибільшовицькі повстання охопили територію сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької та північно-східну частину Одеської областей. Крим навесні 1919 року не був охоплений селянськими

виступами. Пояснювалося це тим, що Кримська Радянська Соціалістична Республіка існувала лише з кінця квітня до початку червня 1919 року [10], і більшовицька влада за такий короткий час не встигла настроїти проти себе кримських селян.

Повстанський рух селян Півдня України осені 1919 – зими 1920-років мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли й антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікінського спрямування був строкатим у політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства до цієї схеми практично неможливо, бо чисті типи зустрічалися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання – боротися з денікінщиною. Ще складнішим, ніж типологія, є питання про кількість антиденікінських повстань на Півдні України. Даних про їх навіть приблизну кількість не виявлено, та й підрахувати всі прояви повстанського руху селян дуже важко, бо переважна їх кількість взагалі не фіксувалася.

Тому можемо спиратися лише на власні, дуже приблизні статистичні дані, за якими встановлено, що антиденікінських повстань в Україні було 321 [11].

Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи: власне селянські загони – 76, більшовицькі – 85, боротьбистсько-борбистські – 32, національні – 17, формування державного типу – 2, махновські (тільки на Півдні України) – 44. Крім цього, 65 повстань залишилися невизначеними в типологічному відношенні [12]. Певна їх кількість були бандитськими формуваннями. Серед проденікінських виступів можна виділити два головних типи: загони “куркульської самооборони” з білогвардійським керівництвом [13] та релігійні виступи [14]. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення [15].

Якщо ж до антиденікінських виступів населення Півдня України додати повстання, що охопили Катеринославську губернію, в тому числі Донбас, то їх загальна кількість за підрахунками Ф.Турченка і Г.Турченко буде становити близько 600 [16].

Антиденікінський та проденікінський напрями повстанського руху охоплювали всю територію Південної України. Повстансько-партизанські загони діяли в межах сучасних Миколаївської, Херсонської, Запорізької, більшої частини Одеської областей та в Автономній Республіці Крим.

підтримали селяни з Дальника. Ними були вирито окопи і встановлено кулемети. Повсталі селяни не пропускали нікого з продуктами до міста. Колоністи намагалися налагодити зв'язки з представниками робітничої Одеси. Їхні агітатори мали, зокрема, базу на заводі “РОПІТ”. Там же почалися заворушення саме в ті дні, коли йшло повстання [39]. Колоністів підтримало населення сіл Мостове, Грибосове, Веселе і Колосівка [40].

Повстанський фронт проходив біля Одеси – у районі Люстдорфа, Гільдендорфа, Дальника, Великої та Малої Акаджі. Повстанці мали зв'язки з німецьким населенням Овідіопольського району [41]. Іншим повстанським центром був Придністровський район – біля сіл Біляївка, Вигода, Яски, Маяки [42]. Вважається, що об'єднаними силами повстанців керував генерал Ломакін, який мав зв'язки з денікінським штабом. Ще до початку виступу в німецькі колонії були направлені денікінські консультанти на чолі з генералом Шеллем для організації і підготовки повстання [43]. Охопили повстання німців-колоністів Іванівський район на Одещині, зокрема села Коноплеве та Богунське [44].

Проти повстань німців-колоністів була створена Рада оборони Одеського округу з надзвичайними повноваженнями. З партійного і радянського активу терміново формувались бойові дружини. Їх очолили більшовики А.Трофимов, П.Мізікевич, Б.Гумперт. 4-5 серпня 1919 року проти німецьких колоністів виступили частини Червоної армії. Головний бій відбувся під Великою Акаджою, де повстанці зазнали поразки. У цих боях загинув перший червоний комендант Одеси – П.Мізікевич [45]. Після розгрому під Великою Акаджою колонії почали здаватися і направляти мирні делегації.

Німці-комуністи виконували роль “троянського коня” серед колоністів. Вони роз'яснювали німцям-колоністам безперспективність боротьби проти радянської влади. На Херсонщину, Одещину та Миколаївщину було направлено 200 агітаторів, які 61 раз виїздили до німецьких колоній, розповсюдили 25 тисяч примірників агітаційної літератури, у тому числі “Комуніст” німецькою мовою [46].

Загалом повстання на Одещині охопило біля 20 тис. німців-колоністів [47].

8 серпня 1919 р. повстанський рух перекинувся на німецькі колонії Миколаївщини і охопив ряд селищ на лівому березі Південного Бугу, до них приєдналися і болгари-колоністи [48]. При цьому українські селяни, німці-колоністи і болгари-колоністи часто діяли спільно проти більшовицьких військ. Так, повстання болгарського населення села Тернівка підтримали жителі села Червоне поблизу Миколаєва. Тернівці намагалися захопити Миколаїв. Партійна дружина з міста

останню роль у розгортанні великої кількості національних повстань на Одещині та Миколаївщині.

Антибільшовицькі повстання національного типу розгорнулися на Одещині – в німецьких та болгарських колоніях. Причинами повстань було невдоволення аграрною, національною та військовою політикою більшовиків. Приводом для повстання стала мобілізація. В Гросслібенталі, куди направили комуністичний загін, відбулася сутичка, яка завершилася майже повним знищенням загону [34]. Але це був лише початок.

29 липня 1919 року в Мангеймі також почалося повстання, яким керувала Рада десяти. Воно поширилося на інші колонії, було оголошено мобілізацію до повстанського війська. Повстанці мали добре озброєння, яке зберігалось в колоніях ще з часів німецької окупації. Головним завданням повстанці вважали зрив продовольчого постачання Одеси. Вони арештовували селянські підводи, що направлялися до міста, конфіскували продукти [35]. Участь бідняків пояснюється їх економічною залежністю від багатіїв, національними настроями колоністів та специфічним характером зближення всього населення колоній, викликаного спільним захистом від бандитських формувань у 1917-1919 роках. Усі ці причини привели до того, що німецькі колонії виступали як єдине ціле в боротьбі проти більшовиків.

Центр повстання знаходився у Великій Акаржі. Тут же діяв повстанський ревком, який виконував функції штабу. Повстання охопило всі колонії, що оточували Одесу. Були захоплені великі залізничні станції, волосні центри. У зверненні Комітету оборони Одеського округу говорилось: “Несподівано... виріс новий фронт. Під самою Одесою, за 15-20 верст, повстали проти радянської влади німецькі поміщики..., колоністи-куркулі...” [36].

Після взяття Овідіополя повстанці звернулися за допомогою до румун. Але ті, ознайомившись з програмними документами колоністів, прийняли їх за більшовиків і порвали з ними будь-які стосунки. Підтримали повстання німців-колоністів болгари-колоністи (городники), які за своїм економічним становищем були схожі між собою. Болгари створювали загони, які руйнували залізниці. Головні місця повстань болгарських колоністів – Северинівська, Краснянська волості, Буялик [37] та Благоеве Іванівського району [38].

Німецькі агітатори намагалися заручитися підтримкою населення українських і російських сіл. Частково це вдалося. Особливо розгорівся повстанський рух у передмістях Одеси та по лінії залізниці Колосівка – Вознесенськ до станції Помощна. Одні повсталі села були пов’язані з німцями-колоністами, інші діяли самостійно. Так, німців

Національний тип повстань проявив себе як антиденікінська сила, проте суто національні виступи відбувалися нечасто. Найчастіше болгари, євреї, німці і татари були учасниками селянських повстань різних типів [17].

Окремим проявом повстанського руху можна вважати махновщину, хоч вона близька за ідеологією до стихійних селянських повстань. У контексті нашої проблеми ми розглядаємо взаємовідносини махновщини з представниками повстанських загонів національних меншин.

Проденікінський повстанський рух мав ті ж причини, що й антибільшовицькі повстання весни-літа 1919 року, і став його логічним продовженням. Проте він не був таким масовим, оскільки більшість селян вбачали головного ворога в денікінському режимі.

Складною і водночас негативною сторінкою повстансько-партизанської боротьби був бандитський напрям. Бандитські формування займалися погромами, вбивствами, грабунками і не ставили перед собою ніякої політичної мети. Діяли вони по всій території Півдня України. Були повстанські загони, які поступово скочувалися до грабежів, а також такі, які з самого початку формувалися як кримінальні.

Економічна стабілізація українського села привела до помітного спаду з 1924 р. селянського опору в Україні. Селяни певною мірою повірили новій владі і пішли на співробітництво з нею. Політичні виступи в сільській місцевості ставали поодинокими явищами і не мали підтримки серед широких кіл громадськості. Поразкою закінчилися і спроби ініціювати антибільшовицький рух із-за кордону, зокрема, з Польщі. Основну боротьбу із залишками повстанства вели спеціальні підрозділи ДПУ, основним завданням якого було спостереження за настроями селянства, своєчасне попередження незадоволення, тощо [18].

З 1927-1928 рр. у зв’язку з хлібозаготівельною кризою, масовими депортаціями, вилученням хліба, податковим та юридичним тиском селяни знову розпочали боротьбу за свої права. Вони скорочували посівні площі, приховували продовольство, відкрито виступали проти тиску влади, вдаючись до терористичних актів і намагались здійснити більш-менш організований збройний опір. З кінця 1929 – початку 30-х рр. на селі почала втілюватися в життя політика суцільної колективізації, ліквідації “куркульства” (а фактично селянства. – Ю.К.) як класу. Ця політика призвела до нового вибуху селянського опору, який на Півдні України набув форми антиколгоспних виступів, “жіночих бунтів”, релігійних заколотів. Залучилися до нової хвилі антикомуністичних виступів і представники національних меншин.

Таким чином, ми можемо подати деякі цифрові викладки, які стосуються кількості національних виступів у період з 1917 по 1931 рр. на Півдні України. Проте термін “національний” потребує певного тлумачення. Національні повстання можна розглядати в широкому та вузькому аспектах. У широкому – вся боротьба селянства України з проросійськими денікінським або більшовицьким режимами була національною боротьбою. У дещо вузькому, який ми висвітлюємо в праці, – це виступи проти існуючих різних формувань, що були створені з представників національних меншин Півдня України.

Відомості мають умовний характер, оскільки ми спираємося лише на власні підрахунки. У 1917-1918 рр. ареною національних повстань став Крим. Враховуючи те, що представники національних меншин у Криму боролися не лише проти існуючих на півострові режимів, а й одні проти інших, зокрема існували етнічні конфлікти: татари – греки, татари – росіяни, загальну кількість виступів ми оцінюємо в 30 [19]. Антибільшовицьких національних виступів, головним чином німецьких і болгарських, було 32 [20]. Антиденікінських виступів національних меншин – єврейських, німецьких та болгарських – налічується 17 [21]. В антикомуністичних виступах 1920-1931 рр. національні меншини проявляли себе таким чином: німецькі повстання – 20, болгарські – 2, єврейські – 4, татарські – 4, польські – 6, змішані – 3, що становить загалом 39 виступів [22].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в період 1917-1931 рр. на Півдні України відбулося 118 виступів представників етнічних меншин.

3.2. Кримсько-татарські повстання

Події громадянської війни в Криму ускладнювалися міжнаціональними проблемами. Національний склад півострова був унікальним. У загальній кількості населення (за переписом 1917 р.) 808903 особи – росіяни і українці склали 49,4 % (399785 тис.), кримські татари і турки – 26,8 % (216968), євреї, включаючи кримчаків, – 8,4 % (68159), німці – 5,1 % (41374), греки – 2,5 % (20124), вірмени – 2,1 % (16907), болгары – 1,6 % (13220), поляки – 1,5 % (11760), караїми – 1,1 % (9078), інші етноси – 1,5 % (11760). Всього в Криму проживали представники 34-х національностей [1].

Селянських господарств налічувалося 69625 (64945), – 40 % з яких були безземельними. Краще за інших землею були забезпечені німецькі колоністи, безземельних у них практично не було. Гірше від усіх –

відчувши на практиці комуністичну продрозкладку. “У всіх колоніях, в яких ми зупинилися, вони самі робили розвідку, стояли в заставах, попереджуючи нас про будь-які пересування червоних військ. Вони дбайливо, мабуть, із симпатії, а можливо, через боязливості, приховували місце нашого перебування від червоних: ми були поза небезпечкою”, – згадував потім В.Білаш [29].

Історія взаємин махновців з німцями-колоністами має свій цікавий епілог. У 1924 р. сім’я емігранта Н.Махна вирішила перебраться з польського містечка Торунь до Парижа. Першим етапом переїзду стало переселення до Данцига (Гданська), що мав тоді статус “вільного міста”. Тут Н.Махно з дружиною були заарештовані за те, що в 1918-1919 рр. “батько” “виганяв” з України німецьких колоністів. Дружину з маленькою донькою досить швидко з-під арешту звільнили, але Н.Махна посадили до фортеці. Відсидівши близько року в її стінах, Н.Махно здійснив, нарешті, мрію своєї молодості: він втік із тюрми, перепилявши ґрати і зв’язавши мотузку з розірваних простиратл [30].

Повстанський рух німців-колоністів відбувався не лише на Запоріжжі. Вони стали окремою сторінкою антибільшовицького повстанського руху, що розгорівся на Півдні України. Тільки з 1 по 15 травня 1919 р. в Україні було організовано 28 антибільшовицьких виступів, певна кількість з них мали національний характер. Більшість повстань припадали на Херсонську, Катеринославську та інші Південні губернії [31].

Ситуація, схожа на стосунки між махновцями та німцями-колоністами, виникла на Миколаївщині, і пов’язана вона з діяльністю Тилігуло-Березанського повстанського загону. Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського і австро-німецька окупація негативно сприйнялися селянами Березанщини. У березні 1918 р. німецько-австрійськими військами були захоплені Анатоліївка і Березанка. Німці-колоністи підтримали окупацію. Вони створювали загони самооборони, допомагали новій владі проводити ревізиції, не гребуючи вбивствами українських селян.

Восени 1918 р. розрізнені повстанські групи селян Березанщини консолідувалися в єдиний Тилігуло-Березанський загін, який взяв участь у боях проти гетьманців, зокрема, ним була ліквідована гетьманська варта в Антоно-Кодинцевому [32].

Не залишили повстанці й німців-колоністів. У середині березня 1919 р. партизани в складі Тилігуло-Березанського загону (командир М.Панченко) робили рейди по багатих німецьких колоніях, де проводили ревізиції коней та зброї [33]. Ці непродумані рейди, в яких повстанці керувалися жадобою помсти, а не здоровим глуздом, зіграли не

ад'ютантом, у 1919 р. – командиром піхотного полку, у 1920 р. – став командиром маневрової групи [23]. У серпні 1921 р. О.Клейн загинув при відступі махновців до румунського кордону.

У жовтні 1919 р. махновці повернулися на свою територію і фактично відновили Гуляйпільську республіку. І знову спалахнула їхня стара ворожнеча з колоністами. Старожили звинувачували махновців у нападах на німецькі колонії навколо Новомиколаївки [24] та Мелітополя, що знаходилися на берегах р. Молочної.

Останні напади були жорстокими, і це при тому, що під час свого візиту до Мелітополя 13 жовтня 1919 р. Н.Махно і начальник штабу армії В.Білаш заборонили місцевому махновському отаману Володіню самовільні конфіскації та розстріли німців-колоністів [25].

Німецький краєзнавець А.Берг у своєму нарисі “Трагедія села Блюменпорт” (колонія на р. Курушан, притоці р. Молочної) так описує каральні акції махновців. 10 листопада 1919 р. до села прибув численний загін махновців, які відразу зайнялися реквізиціями і репресіями колоністів. Лише за один день убили 16 чоловік. Проте це був тільки початок. 12 листопада колонію відвідав сам Н.Махно, після чого езекуція колоністів ще більше посилилася, а при розправах з колоністами почали застосовувати жорстокі катування. Одному з підозрених колоністів махновці силоміць заштовхали в рота негашеного вапна і, перетягнувши горло, залили водою. Іншого спалили живцем, обливши гасом. За кілька листопадових днів у Блюменпорті, Молочанську, Орловому та інших колоніях махновцями було вбито 58 колоністів [26].

Річ у тому, що махновці вважали німців-колоністів “біляками”, – це і пояснює дискримінаційну політику щодо них. Стосунки ж між білими та махновцями можна вважати найбільш антагоністичними за всю історію громадянської війни. Ненависть, що охопила супротивників, не піддається опису. Потрапити в полон означало бути підданим негайній і лютій смерті. Н.Махно вів проти білогвардійців безкомпромісну війну на знищення [27]. Трагедія колоністів була в тому, що справжніми “біляками” німці-колоністи не стали навіть попри своє бажання. Їхні військові формування через низьку боєздатність уже давно були розформовані. Практично всі німецькі колонії в Україні зазнали 1919 р. значного спустошення у зв'язку з денікінським наступом [28] і після цього вже ні про яку політичну активність і думати не бажали.

Коли ж восени 1921 р. Н.Махно переховувався від комуністичної влади, то робив він це в німецькій колонії № 2, що неподалік від с. Заливного (Олександрівського повіту). Німці змирилися з махновцями,

татари (певна їх кількість втратили наділи через відсутність документів) – 65 % безземельних [2].

7 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла III Універсал, згідно з яким проголошувалась Українська Народна Республіка, але в складі Російської Федерації, якої фактично вже не існувало. До складу УНР були включені три північних повіти Таврійської губернії “без Криму”. У цьому ж місяці Центральна Рада довела до відома Мусвіконкому, що Україна не має територіальних претензій до Криму і підтримує національний рух кримських татар. Це обумовило взаємні симпатії українського і татарського національних рухів [3].

Проте прагнення кримських татар до створення власної держави на Кримському півострові викликало в цілому негативну реакцію з боку інших народів краю. 26 листопада (9 грудня) 1917 року почав роботу кримсько-татарський Курултай (з'їзд), який сформував 13- (26) грудня національний уряд – Директорію, а також проголосив створення Кримської Демократичної (Народної) Республіки і затвердив її конституцію – “Кримсько-татарські Основні закони” [4].

Ще більше ускладнив ситуацію червоний терор. Одна з перших хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 19-18 р., відразу після того, як у результаті збройних зіткнень з кримсько-татарськими ескадронцями та білими офіцерами більшовики в союзі з лівими есерами встановили контроль над більшою частиною Криму. Становище радянської влади, однак, не можна було вважати міцним, адже свій вплив тут мали не тільки праві есери чи меншовики, але й монархісти. Крім того, для кримсько-татарських кіл нова влада була явищем чужим та незрозумілим [5].

Червоний терор проводився в містах і селах. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за кілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги колишній владі через обставини воєнного часу були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у сільського населення не було, по Криму прокотилися репресії. І хоча пізніше більшовики визнали, що цей крок був помилковим, проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, певну частину якого складали татари [6].

Згідно з деякими свідченнями, більшовицький терор, зокрема проти татарського населення, підтримали греки, які в районі Балаклави і Південного Берега створили молодіжні військові формування з рибалок, ремісників та чорноробів-листригонів. Більшовицька агітація в цьому випадку вдало використала соціально-етнічне підґрунтя. Оскільки в національних прагненнях кримських татар грецьке населення відчувало загрозу своєму становищу, то один з греків П.Харлаambo з

Ялти пояснював репресивні дії грецьких загонів проти татар племенною ворожістю між народами [7].

Навесні-влітку 1918 р. татарсько-грецький конфлікт охопив весь Південний Берег. З початком австро-німецької окупації – у квітні 1918 р. татарське населення організувалося в загони і розпочало погроми проти греків. Татари винищували грецьке населення [8]. В результаті погромів “загинули декілька десятків греків, у тому числі літні люди і малі діти” [9].

На всій території від Ялти до Алушти не залишилось жодної грецької сім'ї. Майно біженців та вбитих було захоплено татарами. Коли ж у Криму висадилися грецькі війська (кінець 1918 – початок 1919 рр.), татари почали побоюватись репресій, які так і не настали.

Різні політичні сили Криму, незважаючи на суперечності, зуміли зблизитись на антибільшовицьких позиціях. Так, на антибільшовицькій основі 20 листопада була створена багатопартійна Таврійська губерньська рада народних представників (РНП), яка включала активістів різних національностей (3 татар, 3 українців, 3 росіян, 2 євреїв та кримчаків, 2 німців, по одному – від греків, вірменів та естонців) [10]. РНП і Директорія УНР знайшли спільну мову і створили об'єднаний Штаб кримських військ, основу якого склали кримсько-татарські кавалеристи-ескадронці. Штаб очолили один із лідерів національного руху татарин Дж. Сейдамет і полковник Макухін. Штаб кримських військ мобілізував добровольців – російських офіцерів, кримських татар; сформував грецький батальйон, єврейський загін, вірменську та польську роти (в цілому ці збройні сили налічували близько 6 тисяч осіб).

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. бої прокотилися по Ялті, Керчі, Феодосії, Сімферополью та інших містах. Політичні і соціальні протиріччя часто перепліталися з етнічними. Голова Директорії муфтії Ч.Челебієв схилився до пошуку компромісів з крайніми лівими, але в стані гострої душевної кризи 2(15) січня 1918 року віддав наказ ескадронцям зайняти Народний дім у Сімферополі, де розміщувались різні громадські і політичні організації, під резиденцію національного уряду, заявив про претензії кримських татар на всю повноту влади в Криму. Почалися протести РНП, Штабу кримських військ, профспілок. Під тиском делегатів Курултаю Челебієв подав у відставку з поста голови Директорії. Цю посаду посів Дж. Сейдамет [11].

Міжетнічні, в більшості випадків побутові конфлікти загострилися. Так, татарське населення, рятуючись від артобстрілу, покинуло свої населені пункти. Їхні будинки розграбували. Антитатарські гасла були присутні в більшовицьких закликах. “Найгіршими часами

Проте історія колонії Яблукової на цьому не закінчилася. Після від'їзду контрибуційного загону німці знову зібралися на раду і вирішили помститися, організувавши замах на Н.Махна. На роль убивць, за жеребом, було обрано двох колоністів. Під виглядом прохачів вони мали інсценувати візит до Гуляйполя, у штаб махновської бригади, домогтися зустрічі з Махном і застрелити його. Червона бричка, запряжена добрими кіньми, довезла їх до центральної вулиці Гуляйполя, але далі терористів-аматорів зрадила витримка. Черговий по штабу наказав затримати підводу, а коли та не спинилася, почалася перестрілка, в результаті якої випадково було вбито місцевого підлітка І.Дерев'янка.

Дізнавшись про ці події, Ф.Щусь з власної ініціативи взяв загін і виїхав до Яблукової. Там він скликав до місцевої ради багатих колоністів і знову наклав на них контрибуцію. Слідство, проведене Щусем, показало, що жереб тягнули близько тридцяти чоловік, яких було заарештовано і посаджено у хлів. Слідом за заарештованими до хліву зайшли махновці і розстріляли їх, а хлів спалили [19]. Ф.Щусь привіз Батьку 100000 карбованців і 14 пар знятих з убитих чобіт. Вгледівши подібну ініціативність, Н.Махно знову-таки розшаленів і вже хотів розстріляти Ф.Щуся за компрометацію руху. Однак Ф.Щусь не розгубився і відразу пригадав Н.Махну випадок зі спаленням живцем священника у топці паровоза [20].

Новий поворот у стосунках махновців з колоністами стався влітку 1919 р., коли під тиском білогвардійців махновці змушені були відступити на захід у херсонські та одеські степи. Саме в цей час червоноармійці придушували антибільшовицьке повстання місцевих німців-колоністів. Махновці, які в цей час теж ворогували з “червоними”, допомогли німцям своїми нападами на спільного ворога і налагодили з колоністами досить добрі стосунки. Склалася ситуація, коли німці-колоністи почали поділятися в махновському розумінні на “хороших” (херсонських і одеських) та “поганих” (запорізьких) [21].

Національна упередженість махновців проти німців була слабкою. Підтвердженням цього факту може слугувати постать Олександра Клейна. Серед махновських командирів він один був з німців-колоністів і вважався одним з найкращих командирів Повстанської Армії. Біднота батьківської родини дозволила йому приховати серед махновців своє походження. Був він майже неосвіченим, багато разів пораненим у боях, але веселим командиром [22]. У 1917 р. він, кинувши роботу прикажчика в одному з гуляйпільських магазинів, вступив до місцевої групи анархістів-комуністів. Кар'єра О.Клейна в повстанському війську постійно йшла вгору. У 1918 р. він був штабним

У перших числах січня 1919 р. німці-колоністи були об'єднані денікінськими офіцерами в п'ятитисячну егерську бригаду, що утримувала фронт по лінії Пологи – Блюменталь – Новомихайлівка. З боку Великого Токмака їх підтримували білогвардійські частини (1500 багнетів) під загальним командуванням генерала Май-Маєвського [15]. Південна ділянка махновців виставила проти цих сил 6200 бійців. Бої з німцями-колоністами тривали близько двох місяців і закінчилися врешті-решт перемогою махновців.

Враховуючи ці обставини, в середині новоутвореної Гуляйпільської республіки махновці почали вважати німців-колоністів своїми ворогами, що тягло за собою військовий та економічний тиск на колонії. Перша повинність, яка лягла на німецькі колонії, була конфіскація тачанок. Цікаво, що Н.Махно вважав тачанку саме німецьким екіпажем [16]. Серед махновських командирів навіть виникло таке поняття “назбирати тачанок” [17]. Тачанки забиралися безкоштовно. На них встановлювали кулемети або їх використовували для перевезення піхотинців.

Збір контрибуцій з колоній навколо Гуляйполя Н.Махно доручив отаману Феодосію Щусю. Вибір був не випадковий. Ф.Щусь був родом з Дібровки і, палаючи помстою, не зупинявся ні перед чим. 18-березня 1919 р. Ф.Щусь із загonom прибув до колонії Яблукової, яка згідно з махновським планом мала дати 50 тис. крб. Зібравши колоністів на сходку, Ф.Щусь виголосив їм постанову штабу 3-ї бригади Задніпровської дивізії щодо умов контрибуції, аргументуючи її розміри ударами палиці по головах учасників зборів [18]. Німці сказали, що не мають необхідні суми і змушені відправити делегацію до сусідніх колоній за грошовою допомогою. Ф.Щусь використав цю заяву як привід для розправи, мотивуючи, що насправді делегацію посилали за допомогою, аби вбити його з підручними.

Махновський отаман наказав розстріляти вісім найбільш заможних колоністів і заборонив, залякуючи наступною розправою, поховати їх. Одержану суму контрибуції Ф.Щусь до копійки за актом здав начальнику постачання махновської бригади. За цей час жінки вбитих колоністів добралися до Гуляйполя, аби особисто прохати Н.Махна дати дозвіл на похорони. Керівники махновського руху були обурені подібним виявом сваволі з боку отамана. Махновський скарбник О.Чубенко назвав Ф.Щуся “підлотником”, а сам Н.Махно, знову вчинивши істеріку, “сволотою” і “мародером”. Н.Махно негайно викликав Ф.Щуся, який був роззброєний і заарештований. Н.Махно пообіцяв розстріляти його у випадку повторення подібного. Ф.Щусь дав слово не повторювати вбивств. Жінки отримали дозвіл на похорони.

самодержавства погрожує нам військова диктатура татар, що вводиться зі згоди Центральної Ради”, – можна прочитати в них [12]. Свідок ялтинських подій барон П.Врангель згадував про тодішні настрої матросів: “Ми нікого не зачіпаємо, крім тих, хто воює з нами. Ми лише з татарами воюємо”, – говорили матроси. – “Матінка Катерина ще Крим до Росії приєднала, а якщо тепер відділиться ...” [13].

Частини Штабу кримських військ були розбиті. Майже всі його члени, включаючи полковника Макухіна, взяті в полон і розстріляні. Дж. Сейдамет втік до Туреччини. У Криму встановилася диктатура більшовиків і лівих есерів. Почався терор. Кривавою трагедією стали дні 22-24 лютого 1918 р. У різних містах були вбиті сотні людей, у тому числі Ч.Челебієв, художник М.Казас, суспільний діяч Г.Кронштейн, інженер Долін, офіцери, представники духовенства [14].

Нова влада не була прийнята більшістю кримських татар. Хоча в Раді Народних Комісарів Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди (19 березня – кінець квітня 1918 року) було два татарина – І.Фірдевс (Керімджанов), перший більшовик з кримських татар (нарком іноземних справ та зі справ національностей), а також І.Ідрісов, його помічник, – помітних слідів своєї роботи вони не залишили [15]. Правда, в складі наркомату був комісаріат з кримсько-мусульманських справ, який надавав фінансову підтримку кримсько-татарським навчальним закладам, намагався розпочати формування інтернаціональних загонів Червоної армії [16].

Міжнародні відносини на півострові залишалися складними. Сутички продовжувалися в різних куточках Криму. Особливо серйозне становище було в гірських районах, де більшість населення склали кримські татари. Січневі погроми ними не були забуді. Крім того, тут зі зброєю сховалися значні повстанські групи ескадронців, які сподівалися, що виженуть загарбників.

Варто було в середині квітня німецьким частинам і українським дивізіям Центральної Ради підійти до Перекопу, а радянській владі перейти до захисту, як на узбережжі від Судака до Ялти невеликі сутички почали переростати в збройні виступи. Наприкінці квітня на Південному Березі розгорнулося кримсько-татарське повстання, яке самі учасники називали “народною війною” [17].

З гір спустилися ескадронці й офіцери; до них приєднувалося місцеве населення. Одночасно в степовому Криму на червоні частини почали нападати озброєні загоми німців-колоністів, які надавали наступуючим відомості розвідувального характеру [18].

У Сімферополі розгорнулася антисемітська агітація. За словами А.Денікіна, жорстоке правління більшовиків на півострові “в народній свідомості... пов’язувалося з єврейським засиллям” [19].

Очевидець подій князь В.Оболенський зазначив: “Ознайомившись з політикою німців у Криму, я зрозумів, що це повстання було справою рук німецького штабу. Німцям, які намагалися створити із Криму самостійну мусульманську державу, яка б знаходилася у сфері їхнього впливу, потрібно було, щоб татарське населення виявило активність і щоб саме звільнило себе від “російського”, тобто більшовицького панування. З переможного повстання природно виник би татарський національний уряд, і німці робили б вигляд, що лише підтримують владу, висунуту самим народом. Можливо, ці міркування примусили їх вичікувати в Сімферополі результатів татарського повстання” [20]. Проте, якщо німецьке командування і мало подібні плани, після захоплення півострова воно проводило іншу політику [21].

Повстання розгорялося. Напевне, його центром була Алушта, “де в ніч на 22 квітня мусульманський комітет фактично взяв усю владу у свої руки” [22]. Виступи повстанців відбулися у Феодосії, Судаку, Старому Криму і Карасубазарі. Рух охопив значну територію Криму.

Татари спрямували гнів не тільки на більшовиків, а й на місцеве християнське населення, особливо греків, з яким вони ототожнювали радянську владу. І знову давня ворожнеча призвела до кривавих драм. Приводом до них могло стати все, що завгодно, – у Гурзуфі, наприклад, надбудова до будинку, яка закривала мечеть [23].

Повністю було спалено грецьке село “Актузой”, його населення, включаючи дітей, вирізано. Це стало сигналом, згідно з яким почалася різанина греків, росіян та вірмен в інших селах на території повстання. “В селах Кучук-Узень, Алушта, Корбек, Коуш, Улу-Сала розстрілюють і катують десятки росіян і греків. У ці дні в алуштинській лікарні було зібрано цілу колекцію відрізаних вух, грудей і пальців” [24].

Заступник Таврицького ЦВК І.Семенов, який дивом врятувався від смерті під час розстрілу керівників Республіки Тавриди, пізніше писав: “Вночі з 23 на 24 квітня росіяни, які жили в передмістях Алушти, зазнали нападу з боку військових формувань татар; було вирізано декілька сімей, усього біля 70 осіб. Російські жителі, які пережили жахливу ніч, почали збиратися групами і озброюватися, щоб захиститися від повторного нападу” [25]. Географія етноконфесійних конфліктів була широкою і охоплювала різні райони Криму. Уродженець Варнутки (село Гончарне Севастопольської сільради) грек А.Георгопуло згадував, що християнське населення цього села, попе-

живих оборонців залишилося четверо, ще шестеро було вбито. Інші або ще не повернулися з Дібровки, або десь переховувалися.

Махновці зібрали зброю, вивели жителів і худобу з колонії в степ і запалили її. Колонія запалала і перетворилася на пекло. Скрізь почали вибухати не знайдені махновцями боєприпаси, у тому числі артилерійські снаряди. З підземних сховищ почали вискакувати захисники колонії, але вони не могли врятуватися, бо махновці, що оточили колонію, звідусіль стріляли в них. Люди гинули від розривів снарядів і набоїв. Багато з них тут же на місці покінчили з собою.

Після пожежі колоністи запитали у махновців, що їм тепер робити. Махновці відповіли: “Йти туди, куди пішли жителі спаленої Дібровки”. Підійшовши до жінок, Н.Махно вибачився в тому, що не знайшов підстав залишити колонію недоторканою [9].

Військові зіткнення ворогуючих сторін продовжилися взимку 1918-1919 рр., коли махновці з партизан, яких переслідували, перетворилися на домінуючу політичну силу регіону й почали поширювати свою владу на всі сторони від Гуляйполя. На початку січня 1919 р. проти махновців повстала німецька колонія Блюменталь. Колоністи озброїлись і почали чинити напади на сусідні села, що були прихильні до махновців. Так, ними спалено найближче до Блюменталю село Копані [10]. Каральна експедиція махновців не змусила себе чекати довго. 3 січня 1919 р. на найближчу до колонії станцію Орхівську прибув 2-й Гуляйпільський батальйон, який очолював особисто Н.Махно [11] (за іншими даними, це сталося 9 січня 1919 р.) [12]. Здавалося, час повернув назад свій хід. Тепер уже німці-колоністи повставали проти існуючого режиму, а махновці займалися придушенням повстань.

Бій махновці програли. Зайнявши колонію, вони встигли лише спалити кілька дворів, забравши в її населення коней і одяг, коли їх вибили звідти німецькі загони [13]. З півдня і сходу наступали на махновський район загони німецьких колоністів, що, зорганізувавшись, почали підтримувати денікінців.

Н.Махно, маючи в батальйоні велику кількість поранених повстанців, відступив назад до станції, де було заарештовано священика, який агітував махновців припинити їхню війну з німцями “в ім’я бога і гуманності” (“Німці – нація розумна, культурна, освічена, і нам принесла порядок, а це саме те, чого нам не вистачало”). Повстанців, які відмовлялися його слухати, священик лякав пекельним вогнем. Дізнавшись про це, Н.Махно наказав спалити попа живцем у топці паровоза, аби він побачив пекельний вогонь уже на цьому світі [14].

з арсеналів німецьких військ. Свідки подій запевняють, що зброї у німців-колоністів було надзвичайно багато. Про це свідчать факти, що в 1920 р. після двох років постійних бойових дій і реквізицій чекісти вилучили в менонітів двох волостей Великотокмацького повіту: 332 гвинтівки, 30 обрізів, 85 револьверів, 162 шаблі, 187 “бомб” та 24540 патронів [5].

Участь колоністів у розправах над мирним населенням розлютила і Н.Махна. Так, у розправі над повсталим селом Дібровками, коли було спалено близько 600 селянських садиб, брали участь каральні загони принаймні з двох колоній – Марієнталя та Красного Кута. Н.Махно особисто звинувачував їх у розстрілах мирних селян і гвалтуваннях місцевого жіноцтва [6].

Вендета спалахнула практично наступного дня після дібровських подій. 3 жовтня 1918 р. махновці захопили тачанку з трьома колоністами-карателями Марієнталя, що поверталися з Дібровок. Особиста зустріч з ними довела Н.Махна до нервового нападу, під час якого він ледве не застрілювався з браунінга. Причиною цього стало те, що німці, дізнавшись, що перед ними Н.Махно, запропонували вірно служити йому [7]. У цей же день було зупинено ще одну тачанку з трьома колоністами, які везли до себе в колонію побитого і зв'язаного селянина. Вони зустріли його на дорозі біля Дібровки і взяли з собою. Н.Махно вважав, що для тортур. Селянин розповів, що в Дібровках найбільше лютували колоністи з колонії Красний Кут. Н.Махно запитав, що селянин хоче зробити з німцями, які захопили його. Хлібороб не виправдав надій отамана, сказавши, що нічого поганого він цим дурням робити не хоче. Тим часом місце подій оточила юрба повстанців і односельців селянина, які нагримали на нього, обізвали дурнем його самого і тут же на місці відрубали німцям голови [8].

Красний Кут спочатку збиралися просто роззброїти. Проте мешканці сусіднього села Врем'ївка, з якими порадилися махновці, засумнівалися в цьому. Невелика, на 60-70 дворів колонія була озброєна до зубів, мала кулемети, спеціально зроблені в стінах будинків бійниці, підземні гнізда і сховища боєприпасів. Колоністи постійно тренувалися в стрільбах. Тому було вирішено брати колонію приступом. З обіду колонію оточили, і кіннота в кількості 35 чоловік з ходу увірвалася до неї, але була частково перебита влучним вогнем і залишила населений пункт. Повстанські командири засумнівалися, чи варто займати колонію. Однак Н.Махно, наполягаючи, що це був акт помсти, пішов в атаку сам. Захопивши 5 полонених і прикрившись ними, ніби живим щитом, махновці змусили оборонців колонії припинити вогонь. Знову увірвалася кавалерія. Колонія здалася, проте з'ясувалося, що

реджене місцевими татарами, об'єднавшись, зуміло дати відсіч великому татарському загону [26].

Однак більшовики ще мали достатні сили для протидії. Із Севастополя до Ялти прибув міноносець з десантним загonom, який разом з місцевими червоногвардійцями рушив на Ялту. Їх також підтримували греки, які бажали помститися. 23 квітня за 12 км від Ялти татарські повстанці були розбиті, розпочалося їх переслідування, яке супроводжувалося насиллям по відношенню до татарського населення. Татар розстрілювали і топили в морі. Декілька татарських будинків було розгромлено і спалено.

24 квітня червоногвардійці увійшли до Алушти. Цей день став одним з найтрагічніших в історії більшовицько-татарської боротьби. Після обстрілу Алушти артилерійським вогнем з міноносця, роздратовані загибеллю комісарів, матроси, зламавши опір повстанців, увірвалися до міста. У гонитві за відступаючими вузькими вулицями вони рубали всіх татар на своєму шляху. Татарське населення Алушти покинуло свої домівки, втікаючи в гори, і ховалося там до того часу, коли матроські загони, які пройшли з боєм майже до Сімферополя, були відтягнуті до Ялти, а Алушту 27 квітня зайняв ескадрон німецьких уланів [27].

У Феодосії частини червоногвардійців і матросів за допомогою міноносців “Фидоноси”, “Звонкий” і “Пронзительный” легко подавили татарський виступ. Потім більшовицькі загони з боями взяли Судак [28]. В окремих районах повстання продовжувалося до 30 квітня, аж до остаточного падіння республіки Тавриди.

Особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків, створена при Головнокомандуючому Збройними Силами на Півдні Росії, 24 червня 1919 року в Катеринодарі зробила висновок, що “за два-три дні квітня місяця було вбито більше 200 мирних жителів, знищено майна на 2928000 рублів. Загальний збиток, спричинений більшовиками татарському населенню Алушти, Кизильташа, Дерекол, Алушки, за приблизними підрахунками перевищував 8000000 рублів. Тисячі жителів зубожіли [29].

Міжнаціональні зіткнення продовжувалися протягом деякого часу і після падіння більшовицької влади в Криму. Так, діяла національна татарська секція на чолі з М.Рефатовим, яка організувала боротьбу татарських загонів проти білогвардійців.

Описані події наглядно ілюструють тезу, що вирішення етнічного (національного) питання силовими методами неможливе. Воно призводить до нової ескалації боротьби. Під час національних сутичок підсилюються класова і національна нетерпимість, безглуздий гнів

натовпу, розв'язані безкарністю інстинкти та й просто бажання пожитися за рахунок ближнього. В умовах хаосу і безвладдя, коли відбувався наступ зовнішніх сил, з'явився привід помститися за минулі образи, пограбувати і принизити сусіда.

3.3. Єврейські погроми на Півдні України і повстанство

Єврейське питання серед національних проблем України завжди було одним із пріоритетних, проте особливої гостроти воно набуло в 1917-1921 рр.

Єврейські погроми на території України мають давню історію, яка бере свій початок з існування Речі Посполитої. Переселяючись в Україну на початку XVII ст. із Середземномор'я та Німеччини, євреї були висококультурним європейським народом, вони організували підприємства, займалися торговельно-фінансовими справами. За польського панування євреї найчастіше виступали в ролі довірених осіб польських магнатів і шляхти, а також їх управителів. Незадоволення польським пануванням найчастіше спрямовувалося на їх виконавців, якими були майже виключно євреї [1]. Проте слід зазначити, що спеціальної расової чи релігійної ненависті в українського народу до євреїв не було. Найчастіше останні відповідали за панські провини.

Причини погромів кінця XIX ст. пояснювались обставинами економічного плану – розширенням господарської діяльності єврейського населення, підвищенням їхнього значення в інших сферах життя суспільства. Це призводило до зіткнення економічних інтересів євреїв та представників інших національностей. Іншою обставиною, яка давала можливість розвиватися антиєврейським тенденціям, була шовіністична політика самодержавства, яка сформувала стереотип: “Єврей – експлуататор і паразит”. Третім чинником стало зростання кількості єврейських учнів у середніх та вищих навчальних закладах, значне збільшення кількості євреїв серед творчої інтелігенції, лікарів, юристів. Релігійна і культурна закритість служили додатковими подразниками [2].

Період 1917-1920 рр. – один із найбільш складних у взаємовідносинах єврейського населення, існуючих влад і повстанського руху. Тут було все: від масового знищення і звірств до військового протистояння та спільної боротьби.

3.4. Німецьке і болгарське населення в повстанській боротьбі

Німці-колоністи були численним етнічним угрупованням в Україні. Перед Першою світовою війною в Південній Україні мешкало 430 тис. німців [1]. Один з найбільш потужних осередків німецької колонізації знаходився на території так званого махновського району. У Великотокмацькому, Мелітопольському, Дніпровському та Одеському повітах мешкало 126 тис. німців [2]. З них більш як 55 тис. було сконцентровано в так званих німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтському [3].

Початок загострення стосунків між селянством Запоріжжя і Приазов'я та місцевими німцями-колоністами припав на весну 1918 р., коли на території України фактично існував німецько-австрійський окупаційний режим, з яким активно співробітничали колоністи.

Першою причиною підтримки колоністами окупаційних заходів стали дискримінаційні заходи проти них, які мали місце в Російській імперії з початком Першої світової війни. Колоністів підозрювали в шпигунстві та пронимецьких симпатіях. Двічі, 2 лютого і 13 грудня 1915 р., російський уряд видавав накази щодо тимчасового припинення прав іноземних громадян у Росії на землекористування і землеволодіння. Саме тоді пройшла компанія з перейменування німецьких колоній на російський кшталт. Траплялися також випадки виселення осіб німецького походження із західних губерній імперії. Письменник В.Короленко назвав подібну політику “великою несправедливістю” [4].

Другою, більш вагомою причиною стали економічні інтереси колоністів. Навесні 1918 р. гетьманський уряд закликав поміщиків повертатися до своїх маєтків, звідки їх восени-взимку 1917-1918 рр. повиганяли селяни. Проте поміщики не поспішали з'являтися перед очі місцевих громад, небезпідставно побоюючись за своє життя. Тоді землі, володарі яких не повернулися до господарювання, почали роздавати тим, хто гарантував їх обробіток, лояльність режиму і, що найголовніше, безконфліктні відносини з продовольчими органами німецьких армій. Німці-колоністи виявили неабияку активність у цьому відношенні, побачивши в даній ситуації можливість стати політичним і економічним гегемоном у регіоні.

Ще однією причиною протистояння українських селян німецькому населенню стало те, що німці-колоністи почали створювати каральні загони, які переслідували повстанців і вчиняли езекуції в селах, що підтримували махновський рух. При цьому загони колоністів озброювалися

На Миколаївщині єврейська колонія Ефінгар стала головною базою баштанців після розгрому білогвардійцями Баштанської республіки 12 листопада 1919 р. [25]. Баштанські повстанці, що відступили, зібралися в Горожиному під керівництвом П.Тура. Було вирішено почати повстанський рух на нових засадах. Головними завданнями на початковому етапі були організація кавалерійського загону, пошуки вогнепальної зброї, дії повстанців лише в набігах [26]. У перших числах грудня 1919 р. вони зупинились в єврейській колонії Ефінгар (7 верст від Полтавки-Баштанки). Староста колонії Х.Шустер та колоністи прийняли повстанців добре [27]. Дуже швидко колонія стала головною базою нового партизанського загону П.Тура. До загону почали прибувати селяни. З організаційних питань допомогу братам Турам надавали більшовики Гебель, Шмулевич, Літман, Тишковський, які переховувалися в колонії. Партизанський загін мав у своєму розпорядженні від 50 до 200 чоловік – представників різних партій: більшовиків, борбистів, анархістів. Переважна більшість селян не мали ніякої партійної приналежності. Повстанці використовували для бойових дій гнучку тактику розсіювання, за якої військові дії велися невеликими групами.

Під час громадянської війни в Миколаївській і Херсонській губерніях відбулося 90 погромів. З них: 27 – денікінцями, 8 – петлюрівцями, 55 – різноманітними повстанськими і бандитськими формуваннями. Як, наприклад, епізод з єврейським погромом у селі Ковалівка на Миколаївщині, який вчинили повсталі із села Трихати [28]. В 1918-1920 рр. в Україні загинуло більш як 200 тис. євреїв, погроми охопили 1300 містечок і міст [29].

Загони єврейської самооборони міст та містечок не могли протистояти частинам регулярної армії з кулеметами та артилерією, але напади невеликих банд вони з успіхом відбивали. В Одесі “Єврейська бойова дружина” налічувала біля 600 осіб, яким платила заробітну плату єврейська община. Ця дружина була добре озброєна, мала кулеметні команди, не раз врятувала Одесу від погромів і навіть направляла летючі загони в навколишні міста та містечка [30].

Таким чином, єврейські погроми відносяться до однієї з найбільш трагічних сторінок історії Півдня України. Єврейське населення разом з українцями змогло вистояти в цій нерівній боротьбі проти антисемітських режимів, провокацій та запланованих знищень і вписати власну сторінку в історію українського повстанства.

Хаос періоду української революції і громадянської війни найбільш яскраво виявився в єврейському питанні. Невдачі російської армії на фронті в 1917 р., безвихідь її солдатів розпалювали антисемітські настрої. Єврейське населення в районі бойових дій відчувало це постійно. Зрозуміло, що євреї ставилися вороже до заходів царської влади. Проте все це залишалось на рівні побутового невдоволення: євреїв – владою, населення – євреями. Нова хвиля антисемітизму була викликана відреченням царя від престолу. Чорносотенні сили Росії вбачали в цьому провину євреїв і повсюди почали виступи проти них. У багатьох населених пунктах Херсонської губернії доходило до відкритих закликів до погромів, ініціаторами яких часто виступав “Союз Русского народа”. Селяни не хотіли допустити до органів нової влади представників єврейського населення [3]. Водночас слід зазначити, що в окремих випадках антиєврейські настрої провокувалися самими євреями, які входили до складу рад депутатів. Так, одна з таких активісток Д.Бандойль з Ананьївського повіту Херсонської губернії заявляла привселюдно: “Рада робітників і солдатських депутатів дала їй право, кому вона хоче, випекти очі, убити, облили сірчаною кислотою і т.п.” [4].

У селі Обідівці Ананьївського повіту дійшло до пограбування євреїв, погром очікувався в сусідній Мардарівці. В Березівці погромну агітацію вела старший лікар Червоного Хреста Н.Радецька за допомогою місцевого священика. Тут під час виборів розбили голову євреєві. Визрівало обурення євреями і в Ширяєвому [5]. Але з боку українського населення, зокрема Гросулового Тираспольського повіту, як стверджували місцеві євреї, ставлення до них “цілком дружельобне”. “Вороже настроєні тільки окремі особи і до окремих груп єврейського населення. Ворожість – тільки на економічному антагонізмі. Якщо і можливі в майбутньому ускладнення у взаємовідносинах, то лише за мотивами загального соціального характеру та на ґрунті непомірного підвищення цін на необхідні продукти фабрично-заводської промисловості місцевими торгівцями” [6].

Центральна Рада, її Генеральний Секретаріат, які стали виразниками волі українського і всіх народів, що проживали в Україні, з самого початку своєї діяльності уважно ставилися до найдрібніших запитів євреїв. Так, у відповідь на доповідну записку голови Коростишевської єврейської громади А.Ратнера 24.10.1917 р. Генеральний секретар з національних справ О.Шульгін просив Коростишевську волосну земську управу “для встановлення добрих відносин між національностями у вільній Україні і для забезпечення прав національної меншості видати негайно розпорядження, аби єврейській національності було

дано право провадити торгівлю в святочні дні і стежити, аби ні в яким разі громадяни-євреї не зазнавали насильства з нашого боку” [7].

Отже, українська влада була за мирне співжиття всіх народів в Україні. Але після більшовицького перевороту, який призвів до повного розладу фронту, коли величезна маса солдат стихійно посунула через Україну додому у великоросійські губернії, відвернути погроми вже було надзвичайно важко. Саме неорганізоване військо, загітоване більшовиками, розпочало нові погроми, які потім вилилися в страшну вакханалію [8]. “Велика більшість війська розходиться окремими бандами, відкрито ворожими: великих труднощів коштує припинити систематичне руйнування, в яке обертається цей відхід” [9]. Так, у Сімферополі загін матросів-більшовиків вчинив різанину місцевої інтелігенції і буржуазії. Під час цього варварського акту постраждали головним чином євреї. “Сімферопольці” прибули до Одеси, де об’єдналися з іншими більшовицькими військами. Вони спробували і там вчинити погром, але випадковість врятувала місто [10].

Незважаючи на те, що в грудні 1918 – серпні 1919 рр. повстанські загони Директорії УНР влаштували десятки погромів, під час яких загинуло близько 50 тис. осіб, відомі непоодинокі випадки спільної боротьби євреїв і українців проти чорносотенців. Так було в Житомирі, Одесі та ряді інших міст і містечок [11]. Разом з тим, у Директорії УНР діяло Міністерство в єврейських справах, і було прийнято декрет про рівні права євреїв та українців. Розслідування єврейських погромів велось за участю представників самих євреїв. Починаючи з січня 1919 р., уряд УНР надавав можливу в його умовах допомогу потерпілому населенню України. Так, “єврейському населенню Житомира було видано два мільйони гривень, Бердичеву – один мільйон [12] і ще 11460000 гривень для допомоги найбіднішому єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів” [13].

31 травня 1918 р. в Миколаєві стався триденний погром. На єврейському кладовищі поховані жертви погрому військових частин отамана Григор’єва: 15 євреїв, двоє росіян і дві невідомі особи. За вироком Миколаївського військово-революційного суду за вбивство мирного населення було розстріляно І.Кінзерського, І.Осипова та інших (усього 6 осіб). Погроми пройшли в селах Явкіне і Добре Баштанського району. У селі Добре погром тривав два дні, було вбито 37 осіб і 4 поранено [14]. Тож тут було створено єврейський загін самооборони, але через недостатнє озброєння він весь загинув. Бандити були вигнані із села червоноармійським загonom Олійникова. Погроми вчинялися також у колоніях Романівка та Нагартав [15].

При денікінському режимі найбільше національна ненависть проявилася в питанні з євреями. “Рух Добровольчої армії – це погромний шлях, все одно, чи йде мова про наступ (у червні-жовтні 1919 року), чи про відступ (грудень 1919 року – лютий 1920 року)” [16]. Коли єврейська делегація в Одесі звернулася до А.Денікіна з проханням видати декларацію про рівність прав євреїв у Росії, то відповіді вони не отримали. Добровольча армія, яка на початку своєї боротьби декларувала, що білогвардійці виступають проти насильства і насильників, проводила страшні погроми [17]. А.Денікін як головнокомандуючий відповідав перед історією за пролиття єврейської крові поряд з фактичними погромниками.

Складними були відносини між повстанцями і євреями. Антисемітську політику проводили Зелений і Григор’єв, особливо це видно з універсалу останнього [18]. Н.Махно та його найближчі помічники “рішуче боролися з погромами й розстрілювали погромників” [19]. Дослідники, які спеціально вивчали ставлення махновців до антисемітизму, дійшли висновку, що Махно і його найближче оточення були противниками антисемітизму і прагнули не допустити його проявів у “вільному районі”. Махновці навіть створили в складі власної армії національні єврейські формування. Навесні 1918 р. – єврейську роту, а в 1919 р. єврейську батарею і півроту прикриття [20].

Махновцями проводилася політика жорстокого переслідування антисемітизму. Випадок погрому в колонії Гіркій призвів до ретельного розслідування і розстрілу винних. Завдяки послідовності дій командуванню Революційної Повстанської Армії України (махновців) вдалося не допустити переходу стихійних антисемітських настроїв у погромну форму, що стало помітним соціальним досягненням руху [21].

Якщо оцінювати національний склад махновської армії, враховуючи підрахунки Г.Турченко, то він мав такий вигляд: 90 % – українці, 6-7 % – росіяни, 3-4 % – представники етнічних меншин (греки, євреї) [22].

У махновських військах провадили роботу культурні та політичні діячі єврейського походження. Наприклад, Коган (Яковлев) – заступник голови Військової революційної ради Гуляйпільського району, секретар культпросвітницького відділу ВРР РПАУ(м) – О.Келлер, начальник армійської контррозвідки в 1920 р. – Л.Зінковський (Задов) [23].

На Херсонщині та Одещині в районі Великої Сейдеминухи та Саврані євреї створювали загони самооборони, щоб захиститися від погромників [24].